Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу Д 10. 23. 667 Диссертациялык кеңештин эксперти, филология илимдеринин доктору, доцент Кадырманбетова Айнура Күмөновнанын 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган **Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевнанын "Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышы"** деген темадагы диссертациясы боюнча

КОРУТУНДУСУ

Эксперт изденүүчү Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевна тарабынан даярдалган "Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышы" деген темадагы докторлук диссертациясын карап чыгып, төмөнкүдөй чечимге келди:

1. Диссертациялык кеңешке диссертацияларды коргоого кабыл алуу укугу берилген адистикке иштин дал келиши.

Иштин мазмуну жана илимий жактан иштелиши 10.01.01 – кыргыз адабияты адистигинин профилине туура келет. Иште кыргыз дүйнө таанымынын байыркы орток турк жазма эстеликтеринде көркөм чагылдырылышы, ал дүйнөтаанымдык түшүнүктөрдүн кыргыз фольклору менен акындар поэзиясында кезиккен жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу илимий анализ жүргүзүлүп, тыянактар чыгарылган.

2. Иштин максаты катары байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – XII к.) дүйнөтаанымдык маселелердин кыргыз дүйнөтаанымы менен болгон байланыштарын адабий фактылык материалдарга, илимий жана тарыхый негиздерге таянып, идеялык-эстетикалык көз караштар системалуу адабий анализ жүргүзүү, тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык принцибинин негизинде баа берүү жана теориялык тыянактарды чыгаруу деп белгилейт. Жогоруда белгиленген максатты ишке ашырууда төмөндөгүдөй милдеттерди белгилеген:

1. Орток түрк жазма эстеликтерин изилдөөнүн алгачкы мезгилдерине кайрылуу;
2. Орток түрк жазма эстеликтеринин кыргыз адабиятынын тарыхында изилдениш процессине токтолуу;
3. Орток түрк жазма эстеликтерин жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин дүйнөтаанымынын жыйындысы катарында чагылдырылышын аныктоо;
4. Орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз элинин адабий, көркөм идеялык, эстетикалык көз караштарын чагылдырылышына илимий анализ жүргүзүү;

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. Ч. АЙТМАТОВА
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
Вход. № 53/048
«19» 12 2024 г.

5. Орток түрк жазма эстеликтеринин (VI – IX к.) кыргыз фольклору менен болгон көркөм идеялык, образдык, мифологиялык мотивдик, персонаждык өтмө байланыштарын салыштырма аспектте изилдөө;
6. орток түрк жазма эстеликтеринде (VI – IX к.) салттуу мотив жана сюжет куруу маселесиндеги композициялык жалпылыктарын кыргыз фольклорунун мисалында салыштыруу;
7. X–XII кылымдардагы ислам идеологиясынын кыргыз элинин маданиятына, адабиятына, дүйнөтаанымынын өнүгүшүнө, өзгөрүшүнө тийгизген таасирлерин аныктоо;
8. X–XII кылымдар аралыгындагы орток түрк адабий жазма эстеликтериндеги көркөм идеялык, эстетикалык концепциялар, алардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына таасири жана реализациялоонун көркөм жолдору жана формаларына токтолуу;
9. X –XII кылымдардагы орток түрк адабий жазма эстеликтеринин көркөм-эстетикалык структурасы жана алардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлерин аныктоо. Андагы философиялык, дидактикалык, таанып-билүүчүлүк маанилерин белгилөө;
10. X –XII кылымдар аралыгындагы кыргыз элинин дүйнөтаанымы менен кийинки мезгилдеги дүйнөтааным системасынын синтездешүү процессинин аркасында көркөмдүк, эстетикалык, философиялык, нравалык, дидактикалык платформасынын түзүлүшүн, бүгүнкү күндөгү жарамдуулугуна баа берүү;

Коюлган милдеттерге (милдеттерге жетүүнүн баскычтары, каражаттары жана ыкмалары ж.б.) ылайык максатка жетүү мүмкүнчүлүгүн баалоо:

Диссертант өз максатына жетүү изилдөөнүн обьектиси болгон байыркы жана орто кылымдык орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышын тематикалык жана жанрдык турлөр боюнча салыштырма-тарыхый, салыштырма адабият, салыштырма-типологиялык методдорун колдонгон.

Диссертациянын изилдөө объектисинин диссертациянын максатына жана милдеттерине ылайык келиши:

Байыркы жана орто кылымдык орток түрк жазма эстеликтериндеги кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышында жашоо шарттары, каада-салттары, диний ишенимдери бирдей түрдүү улуттагы түрк элдерине тиешелүү орток адабий мурастардын – байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин (VI-XII кк.) жана кыргыз эпикалык поэзиясынын, акындар поэзиясынын изилдөөнүн объектиси катары келиши изилдөөнүн максат-милдеттерине дал келет.

Изилдөө методдорунун диссертациянын милдеттерине (заманбап аппараттарды колдонуу, лабораториялардын сертификаттарынын адекваттуу статистикалык иштеп чыгуулардын болушу), ар бир милдети боюнча ылайык келиши:

Диссертант он пункттан турган милдеттердин ар биринде салыштырма-тарыхый, салыштырма-типологиялык методдорду ар бир бөлүмдүн өзгөчө милдеттерине жараша колдонуу менен илимий анализ жүргүзүп, конкреттүү жыйынтыктарды чыгарууга аракет кылган. Диссертанттын изилдөө методдору изилдөөнүн милдеттерине дал келет.

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу:

Бүгүнкү глобализация, интеграция доорунда улуттук баалуулуктарды, улуттук өз алдынчалуулукту сактап калууда, жаңы менен эскинин натыйжалуу тутумдашуусун камсыздоодо улуттук руханий, маданий-эстетикалык баалулуктардын түп башатына, өткөн тарыхына кайрылуу, изилдөө илимий зарылдык болуп эсептелет. Ушул зарылдык аркылуу диссертанттын байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылыш маселесине кайрылуусунун актуалдуулугун белгилөөгө болот.

Диссертацияда коюлган милдеттердин ар бирин чечүү зарылдыгын негиздөөдө илимий адабияттардагы маалыматтарга сынчыл анализ жүргүзүүнүн даражасы жана толуктугу:

Диссертант орус жана кыргыз окумуштууларынын темага түздөн-түз жана кыйыр түрдө тиешелүү болгон адабий-теориялык, илимий адабияттарды пайдаланып, аларга кеңири обзор берип, анализдеп, айрым жерлерде талдоого алган. Илимий-теориялык эмгектерге таянып, айрым жыйынтыктарды чыгарган.

3. Илимий натыйжалар. Иште кыргыз адабиятынын генезисине, поэтикалык, теориялык маселелерине байланыштуу төмөнкүдөй илимий натыйжалар келтирилген:

1. Орток түрк жазма эстеликтерин изилдөөнүн кыргыз, КМШ өлкөлөрүнүн, чет элдик окумуштуулардын эмгектерине кеңири обзор берилип, изилдөөлөрдөгү жалпылык, конкреттүүлүк, реалдуулук, болжолдуу пикирлерге бүгүнкү мезгилдин көз карашынан баа берилген;

2. Тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык, тарыхый-обзордук ыкмасында текстологиялык жана типологиялык принциптерге таянуу менен орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – XII-к.) көркөм идеялык маселелер, мифологиялык мотивдер, персонаждарды, образдык курулмалардын тегерегиндеги дүйнөтаанымдык маселелерге токтолуп, кыргыздын оозеки эпикалык поэзиясындагы окшоштуктарына текстологиялык салыштыруулардын зарылдыгы белгиленген. Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (X-XII к.) акындардын чыгармаларындагы дүйнөтаанымдык айрым маселелердин, мисалы, диний агымдын таасирлери, “замана” темасы, философиялык, дидактикалык ой-туюмдардын төкмөлүк поэзиядагы чагылдырылышына салыштырылып изилдөөнүн натыйжалуулугу тастыкталат.

3. Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде (VI-IX к.) жана кыргыз фольклорунда чагылдырылган ишенимдер: ислам динине чейинки умай эне культу, тотемдик, теңирчилик, фетиштик, шамандык, анимисттик ишенимдер

“Огуз каган” дастанында, “Коркут ата китебинде”, “Эр Төштүк”, “Манас” эпосунун мисалында, ошондой эле ислам дини мамлекеттик динге көтөрүлгөндү орток түрк жазма эстеликтеринде жана кыргыз фольклорунда көркөм чагылдырылышы мисалында кыргыз дүйнөтаанымында теоцентристтик көз карашка караганда пантеизм жана антропоцентристтик көз караш башынан эле басымдуулук кылып келгендигине басым жасалган.

4. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (X-XII к.) философиялык жана дидактикалык ойлордун эл акындар чыгармачылыгында берилиш маселесинде Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Жусуп Баласагындын, Ахмед Югнекинин, Махмуд Кашкаринин чыгармалары мисалга тартылып, философиялык жана дидактикалык ойлордун мазмунун түзгөн өлүм-өмүр, жашчылык-карылык, жакшы-жаман, байлык-жокчулук, адалдык-арамдык, сарандык-жоомарттык, эмгекчилдик-жалкоолук ж.б.у.сыяктуу жашоонун карама-каршылыктарына карата насаат ойлор, учкул сөздөр, макал-ылакаптар кыргыз эл акындар чыгармачылыгында да кездешкендиги, Калыгул, Арстанбек, Жеңижок, Токтогул, Барпынын ырларындагы философиялык, дидактикалык көз караштарында байыркы түрк элдерине мүнөздүү дүйнөтаанымдык жалпылыктар адабий-фактылык материалдар менен тастыкталып, далилденген.

3.2 Илимий натыйжалардын ишенимдүүлүгү.

Изилдөөнүн адабий материалдары болгон жазма эстеликтер: Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш жазма эстеликтери, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китеби”, Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Насаат китеби”, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастаны, Ахмед Югнекинин “Акыйкат тартуу” чыгармасы, Махмуд Кашкари-Барсканинин “Түрк сөздөр жыйнагы” сөздүгү жалпы түрк элдерине тиешелүү болуп, орток түрк (VI-XII к.) жазма эстеликтери деп каралып келишинде тарыхый реалдуулук жаткандыгы тастыкталган Орток түрк жазма эстеликтери деп атоого негиз болгон тыянактар белгиленип, негизги критерийлер: териториялык, тарыхый, саясий, социалдык, дүйнөтаанымдык, тилдик, ж.б. жалпылыктары аныкталып, жалпы турк элдерине мүнөздүү дүйнөтааным маселелеринин негиздери такталган. Диссертациялык иштин негизги мазмунун түзгөн дүйнөтаанымдык маселелеринин эстетикалык генезиси фольклордук эстетикада калыптангандыгы каралып, Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш жазма эстелиги, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китебинин” мисалында дүйнөтаанымдык маселелер кыргыз фольклорунда кандай көркөм чечмеленгендиги эпикалык поэзиянын (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Жоодарбешим”, “Кожожаш”, “Курманбек”, “Карагул ботом”) мисалында анализге алынган. Алардын ортосундагы жалпылыктар менен айырмачылыктарга карата объективдүү жыйынтыктар чыгарылган.

3.3 Илимий иштин теориялык негизи.

Орток түрк жазма эстеликтери тууралуу тарыхчы, маданият таануучу, саясат таануучу, адабият таануу багытындагы кыргыздын жана чет өлкөлүк

окумуштуулардын илимий эмгектери, макалалар, окуу куралдар, окуу китептериндеги бирин-бири толуктаган жана полемикалык илимий жыйынтыктар, илимий коз караштар иште кеңири пайдаланылып, изилдөөнүн тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык, тарыхый-обзордук, адабий-теориялык, текстологиялык жана генетикалык ыкмалар колдонулуп, жыйынтыктар чыгарылган.

4. Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү.

Изилдөөнүн негизги жоболору менен тыянактары дүйнөтаанным маселелерин төмөнкү илимий багыттарда колдонууга боло тургандыгы менен практикалык мааниге ээ:

– фольклористика, манастаануу, кыргыз адабият таануу, эл акындар чыгармачылыгы, байыркы кыргыз адабияты, кыргыз адабиятынын тарыхы жана эстетика, философия, көркөм өнөрдүн тарыхы менен теориясы сыяктуу илимий дисциплиналардагы талдоо процессинде, практикалык ишмердүүлүктө ;

– орток түрк жазма эстеликтеринин (VI-XII кк.) фольклор жана эл акындар чыгармачылыгы менен байланышын, анын ичинде көркөм өнөрдүн бардык түрлөрүн сыпаттоо, сындоо, баалоо тажрыйбасын өркүндөтүүдө;

– жогорку жана атайын окуу жайларында фольклор, манастаануу, байыркы кыргыз адабияты, эл акындар чыгармачылыгы, кыргыз адабиятынын тарыхы жана теориясы боюнча курстарды окутууда;

– түрдүү коомдук топторду (окуучуларды, студенттерди, мугалимдерди, аспиранттарды, магистранттарды, изденүүчүлөрдү, изилдөөчүлөрдү, жалпы эле байыркы кыргыз адабиятына кызыккандарды) фольклор, жазма адабият, эл акындар чыгармачылыгын окуп үйрөнүүдө, иликтөө практикасында колдонууда;

– ЖОЖдордо окуу куралы катары пайдаланууда.

5. Авторефераттын диссертациянын мазмунуна дал келиши.

Автореферат негизинен диссертациянын мазмунуна, анда коюлган изилдөөнүн максаттарына жана милдеттерине дал келет. Авторефераттын окшош түзүлгөн кыргыз, орус жана англис тилдериндеги резюмеси бар.

6. Эскертүүлөр: Иш бир топ илимий даярдык жана жетиштүү топтолгон адабий фактылык материалдар, көптөгөн илимий эмгектердин негизине таянып жазылган. Иште айрым бир маселелерге көңүл буруу зарылдыгы бар деп эсептейм:

1. Теманын актуалдуулугу так көрсөтүлгөн эмес; иштин жаңылыгы, максат, милдетине кирчү айрым маселелер аралашып кеткен;

2. Байыркы орток турк жазма эстеликтери боюнча илимий иштерге обзор берүүгө арналган 1, 2-бапта темага, коюлган максат, милдетке басым жасалбастан, жалпы маалымат берүүчүлүк мүнөздө болуп калган.

3. Диссертациянын жалпы корутундусунун айрым пункттарына конкреттүүлүк жетишпейт.

Аткарылган иштин жалпы алкагында мындай кемчиликтер изилдөөнүн жалпы деңгээлине таасир тийгизе албайт. Эмгек структуралык жактан

уюштурулуп, байыркы жана орто кылымдык тексттердин, алар аркылуу берилген элдик дүйнөтааным маселелеринин оң-тетирисин кеңири талдоо аркылуу коюлган максат-милдеттер жүзөгө ашырылган. Жалпысынан диссертацияны талаптагыдай илимий-теориялык деңгээлде аткарылган жана коюлган максат, милдеттер ишке ашырылган изилдөө катары баалап, жактоого сунуш кылса болот.

7. Сунуштар:

Иштин биринчи бабы "Байыркы орток түрк жазма эстеликтерин (VI-XII к.) изилдөөнүн жалпы тарыхы жана илимий-теориялык маселелери" деп аталган, бирок изилдөөнүн негизги предмети болгон "дүйнөтааным" жана анын "көркөм чагылдырылышы", б.а. поэтика маселелерине басым коюу зарылдыгын бардык бөлүмдөр боюнча эске алуу керек.

8. Сунуштамалар: Жетектөөчү уюмду, расмий оппоненттерди дайындоо жөнүндө сунуштун негиздүүлүгү. Диссертациялык кеңештин эксперти бул докторлук диссертация боюнча жетектөөчү уюм катары 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча илимий адистиги бар Ош мамлекеттик университетинин Кыргыз адабияты кафедрасын бекитүүнү сунуш кылат.

Биринчи расмий оппонент катары изилдөөнүн проблемасына жана объектилерине жакын эмгектери бар: Литературный обзор на жанр рассказа в кыргызской литетаруре // Эл агартуу. – 2018. - №5-6. – 34-37-стр.; «Манас» эпосунун элдүүлүгү тууралуу саясий жана иделогиялык күрөштөр // Эл агартуу. – 2018. - №9-10. – 13-24-стр.; Төлөгөн Касымбековдун «Келкел» романындагы көркөм ойдон чыгаруунун ролу // БГУнун Жарчысы. – 2021. - №4 (58). – 14.16-стр.; Орус адабиятындагы гендердик маселелер («Аялдардын прозасынын» мисалында) // ALATOO ACADEMIC STUDIES. – 2022. - №3. – 319-326-стр. – филология илимдеринин доктору, профессор **Мурзахмедова Гульнара Мурзалиевнаны** сунуш кылат.

Экинчи расмий оппонент катары изилдөөнүн проблемасына жана объектисине жакын эмгектери бар: Жусуп Баласагындан Чыңгыз Айтматовго карай: адабий аналитикалык талдоо // Эл агартуу журналы, 2019, №7, №8. – 25-32-бб.; Суфизм жана байыркы чыгыш адабиятынын теориялык маселелери // Ала-Тоо, 2019, №5, №6. – 112-118-бб.; Эпос "Манас" и другие эпосы тюркскихнародов как этнокультурная ценность // Вестник Кыргызстана. – 2022. – 47-53стр.; Акындык поэзиянын эстетикасы. Монография. – Бишкек, 2024, 352 бет. – филология илимдеринин доктору Турдугулов Али Турдугуловичти сунуш кылат

Үчүнчү расмий оппонент катары изилдөөнүн проблемасына жана оъектилерине жакын эмгектери бар: Ч. Айтматов о художественных ценностях // Актуальные вопросы гуманитарных наук в современных условиях развития страны. Выпуск III. Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции, 11 января 2016 г. г. Санкт-Петербург, 2016. – С. 30-32.; Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «эмгек» // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы Атайын чыгарылыш.

№1, 2021. 172-178-бб.; Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «үй-бүлө» // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы Атайын чыгарылыш. №2, 2021. 79-87-бб.; Адабият таануучулук аксиологиянын теориялык-методологиялык өбөлгөлөрү: Окуу куралы – Бишкек: Сарыбаев Т. Т. басмасы, 2022. – 74 б.; XX кылымдагы кыргыз адабиятын аксиологиялык аспектте изилдөөнүн объектиси, предмети, материалдары жана методологиясы: Окуу куралы – Бишкек: Сарыбаев Т. Т. басмасы, 2022. – 148 б.; XX кылымдын 20-30-жылдарындагы кыргыз прозасындагы көркөм дөөлөттөр жөнүндө // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы. №2, 2022. 37-39-бб.; XXI кылымдагы кыргыз адабияттаануусундагы кыргыз адабияты боюнча негизги изилдөөлөр // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. №8 (Октябрь), 2022. 304-309-бб. – филология илимдеринин доктору, профессор **Жантаев Адилбек Сүйүндүковичти** сунуш кылат.

9. Корутунду. Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевнанын изилдөөсү байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI–XII кк.) дүйнөтаанымдык маселелердин кыргыз дүйнөтаанымы менен болгон байланыштарын адабий фактылык материалдарга, илимий жана тарыхый негиздерге таянып, көркөм идеялык, эстетикалык көз караштардын негизинен илимий талдоодон өткөрүлгөн.

Ишти илимий-теориялык деңгээли жеткиликтүү, илимий аппараты бай, практикалык мааниси такталган иликтөө катары орток түрк адабий мурастарын изилдөөгө кошулган салым деп эсептөөгө болот.

10. Диссертациялык кеңештин эксперти сунуш кылган документтерди карап чыгып, КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу илимдин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо үчүн түзүлгөн Д 10. 23. 667 Диссертациялык кеңешине 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган **Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевнанын "Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышы"** деген темадагы диссертациясын кабыл алууну сунуш кыламын.

Эксперт, филология илимдеринин доктору, доцент **А. Кадырманбетова**

19.12. 2024-ж.

Эксперттик топтун мүчөсүнүн колун тастыктаймын

Д 10. 23. 667 Диссертациялык кеңешинин окумуштуу катчысы, ф.и.к. **Н. Т. Ыйсаева**